

УДК 821.162.1.09»18»(092)Фредро

Ігор Набитович

ORCID 0000-0001-9453-158X

ОБРАЗ ІМПЕРАТОРА ФРАНЦІЇ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА У СПОГАДАХ АЛЕКСАНДРА ФРЕДРА

Анотація. *Александр Фредро – «батько польської комедії» – є й автором особливих спогадів «Три по три», в яких представлено події періоду Наполеонівських воєн і участь у них самого автора. Образ імператора Франції Наполеона Бонапарта в творчості Александра Фредра є цікавим взірцем образотворення історичної особи в європейській художній літературі XIX століття. Фредро був одним із ординарців Наполеона в 1813–1814 роках.*

Ці спогади – пам'ятка і свідчення і Фредрового світогляду, закоріненого у шляхетську минувшину, у історію польської боротьби за незалежність – у складі французької імператорської армії. «Три по три» є важливим джерелом про взаємини польського офіцерського корпусу французької армії та самого імператора, його ставлення до незалежності Польщі.

Постать Наполеона у спогадах Фредра – не історичний документ. Це радше художній образ, який ґрунтований на особистих спостереженнях і узагальненнях драматурга, його суб'єктивний літературно-мистецький портрет.

Ключові слова: Фредро, Наполеон Бонапарт, «Три по три», жанр, оповідка (гавенда), культурна доба.

Інформація про автора. *Ігор Набитович, доктор філологічних наук, професор, професор Університету імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні.*

E-mail: *ihor.nabytovych@mail.umcs.pl*

Ihor Nabytovych

THE IMAGE OF THE EMPEROR OF FRANCE, NAPOLEON BONAPARTE, IN THE MEMOIRS OF ALEKSANDER FREDRO

Abstract. *The most recognizable figure of Galicia in the 19th century for Polish cultural memory remains the creator of comedies Alexander Fredro.*

Already in the first quarter of the 19th century, the dramaturgy of Alexander Fredro gradually turned Galicia into a center of Polish culture. The theater was the center of cultural and social life in Lviv almost throughout the 19th century.

A. Fredro is also the author of the special memoirs "Three by Three", which present the events of the Napoleonic Wars and the author's own participation in them. The figure of the Emperor of France Napoleon Bonaparte in the works of Aleksander Fredro is an interesting example of the depiction of a historical figure in European literature of the 19th century. Fredro was one of Napoleon's orderlies in 1813–1814.

These memoirs are a monument and testimony to Fredro's worldview, rooted in the noble past, in the history of the Polish struggle for independence – as part of the French imperial army. "Three by Three" is an important source on the relationship between the Polish officer corps of the French army and the emperor himself, his attitude towards the independence of Poland.

The image of Napoleon in Fredro's memoirs is not a historical document. It is rather an artistic image based on the playwright's personal observations and generalizations, his subjective literary and artistic portrait.

The author of the memoirs, twenty-year-old Alexander Fredro, a captain in Napoleon Bonaparte's Grand Army, was one of hundreds of thousands, a small cog in this great war machine, who had to transmit orders from the headquarters of the commander-in-chief, the emperor, which launched and directed the mechanisms of military action.

Years later, Fredro would also give a bitter description of the consequences of the Poles' participation in the Napoleonic wars, which, despite the hard military work, the blood, sweat, and victory, did not bring liberation to Poland.

Key words: Fredro, Napoleon Bonaparte, "Three by Three", genre, short story (gawenda), cultural era.

Information about author. Ihor Nabytovych, doctor of philological sciences, professor, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin.

E-mail: ihor.nabytovych@mail.umcs.pl

Ihor Nabytovych

WIZERUNEK CESARZA FRANCJI NAPOLEONA BONAPARTE W PAMIĘTNIKACH ALEKSANDRA FREDRY

Streszczenie. Aleksander Fredro – „ojciec polskiej komedii” – jest również autorem specjalnych wspomnień „Trzy na trzy”, które przedstawiają wydarzenia

wojen napoleońskich i własny w nich udział. Postać cesarza Francji Napoleona Bonaparte w twórczości Aleksandra Fredry stanowi interesujący przykład ujęcia postaci historycznej w literaturze europejskiej XIX wieku. Fredro był jednym z ordynansów Napoleona w latach 1813–1814.

Wspomnienia te stanowią pomnik i świadectwo światopoglądu Fredry, zakorzenionego w szlacheckiej przeszłości, w dziejach walki o niepodległość Polski – jako części francuskiej armii cesarskiej. „Trzy na trzy” to ważne źródło informacji o relacjach między polskim korpusem oficerskim armii francuskiej a samym cesarzem, jego stosunku do niepodległości Polski.

Wizerunek Napoleona we wspomnieniach Fredry nie jest dokumentem historycznym. Jest to raczej obraz artystyczny, bazujący na osobistych obserwacjach i uogólnieniach dramatopisarza, jego subiektywnym portrecie literackim i jego artystycznym.

Słowa kluczowe: Fredro, Napoleon Bonaparte, „Trzy po trzy”, gatunek, opowiadanie (gawenda), epoka kulturowa.

Informacje o autorze. Ihor Nabytovych, doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

E-mail: ihor.nabytovych@mail.umcs.pl

Спогади «батька польської комедії» Александра Фредра «Три по три» [11] (їх український переклад має трохи іншу назву: «Сім мішків гречаної вовни»; в це видання увійшли й інші додатки) – мистецьке представлення часів його участі у наполеонівських війнах – від походу на Москву до Битви народів під Ляйпцігом, а далі й до усунення від влади імператора Наполеона. Вони є цікавим мистецьким твором, а водночас і особливим історичним джерелом подій часів наполеонівських воєн та історії повсякдення того драматичного періоду Європи. Жанрово – це оповідка (gawenda) – особливе утворення, безпосередньо пов'язане з оповідною шляхетською традицією.

Фредрів твір достатньо повно досліджено (насамперед крізь призму наполеонівської доби) – зокрема у публікаціях Аліції Домбровської [3] Йоанни Голембевської [6], Конрада Гурського [7], Барбари Лясоцької [8], Дороти Сівіцької [10]. Світоглядну парадигму Фредрового наполеонізму детально дослідив Богдан Закшевський [11], зокрема, залучаючи до критичного аналізу світобачення драматурга й

«Три по три». Дорота Сівіцька [9] та Аліція Домбровська [2] проаналізували поетику представлення у Фредровому творі наполеонівської доби, імператорських воєн та, частково образу Наполеона Бонапарта – крізь призму жанрових особливостей і поетики твору в контексті традиції реалізації наративних стратегій гавенди.

Спогади «Три по три» – виклад у довільній, й, здавалося б, досить хаотичній формі, історії дитинства драматурга, юности, участі в наполеонівських війнах. Однак ця хаотичність, розірваність відтворює оповідь-розмову, історію, які оповідають дітям, гостям, у товаристві. Структурування цих спогадів, приведення їх до лінійної оповіді, дозволяє побачити події очима сучасника, найповніше відтворити його життєопис тих бурхливих років – і, зокрема, розкрити й ідіопоетику образу імператора Наполеона.

Фредро брав участь у російській кампанії Наполеона. 24 червня 1812 французька армія почала перехід по трьох понтонних мостах через Німан, розпочавши війну проти Російської імперії.

У цій армії було двоє офіцерів, які вплинули на свої національні літератури. Французький – капітан Анрі-Марі де Бейль, воєнний інтендант, старший від Фредра на десять літ, який увійшов у літературу під псевдонімом Фредерік Стендаль. Польський – капітан Александер Фредро.

Під час цього походу Фредрові ще не вдалося упритул зустрітися з Наполеоном. Він уперше побачив імператора здалека під Смоленськом.

Коли французьке військо зайняло Москву, росіяни розпочали її підпали. Александер кілька днів спостерігав заграву над столицею імперії – із табору за кількадесят кілометрів від міста. Спалена Москва не давала жодних шансів для зимування тут французької армії. Фредерік Стендаль (радше капітан Анрі-Марі де Бейль) бачив цю агонію зсередини, бо перебував натовді у самому місті.

У Вільно Фредро потрапив у полон, бо за кілька днів їх тут нагнала російська армія. Тоді ж тут бідував і Фредерік Стендаль. Після місяців поневірянь, майбутній драматург утік із російського полону й повернувся на якийсь час до Галичини, а далі знову повернувся до імператорської армії.

У листі з Дрездена 9 серпня 1913 року він повідомляв свого приятеля й товариша по зброї Людвіка Єльського, що «ми так затягнули наш виїзд зі Львова, що якщо б не продовжене перемир'я, то нас би в Празі затримали як бранців, але не щастя так не сталося й ми щасливо приїхали до Дрездена 5 ц[ього] м[ісяця]». Тут він отримав найвищу нагороду – орден *Virtuti Militari* (Військова доблесть), «золотий польський хрест за [російську] кампанію 1812 року». Ця найвища військова нагорода Польщі чекала на нього від грудня 1812-го.

Після мельдунку він отримав номінацію офіцера штабу Великої армії. «Мене відіслали до почесної гвардії, – повідомляв він того самого адресата у січні 1814-го, – себто до польських офіцерів, для яких уже не було місця [у армії], а яких було біля 120». Він прагнув бути уланом, воювати у відкритому полі, але наказ «отримав інший: перейти до Генерального штабу французької армії. Я неохоче прийняв цей наказ, бо ненавидів штабну службу» [4, s. 28, 30]. Александер згадував через літа, що «мені не хотілося повертатися в полк, де мене чекало ад'ютантство», але уникаючи цього, «потрапив у Генеральний штаб, наче з-під дощу та під ринву» [12, с. 101].

Начальником Генерального штабу був Люї Александр Берт'є, який у всьому копіював імператора – навіть носив такого ж капелюха. У штабі було кілька генералів-поляків. Однією з умов прийняття до штабу мало бути знання французької та німецької мов і вміння читати мапи. У вісімсотособовій почесній гвардії імператора Франції, яка була сформована після трагічного походу на Росію, були офіцери (навіть генерали), які вже не мали ким командувати.

Польські офіцери, вступаючи до цього штабу, одержували патенти французьких офіцерів. Усіх штабних офіцерів було поділено парами. Поки один відлучався з донесеннями, інший доглядав коней того, хто з ними виконував завдання. Якщо вони перевозили дуже важливі депеші, й один би загинув або загнав коня, інший мав сам добиратися до пункту призначення.

18 серпня 1813-го коаліція оголосила Наполеонові війну. Александрові у штабі видали п'ятсот франків на екіпування й у Дрездені він мусив придбати трьох коней, сідла, в'юки, зброю, пошити мундир

із гаптованим коміром [12, с. 102-103]. Ординарцем Александра був якийсь Онуфрій, можливо українець або білорус, дезертир із російської армії – спритний, але не завжди розважливий. Його образ надавався для майбутніх комедій Фредра.

У кінці серпня відбувся бій під Дрезденом. Армія Наполеона здобула тут тактичну перемогу. Однак найважливіша битва, найбільша до часів Першої світової, чи, як її називали, Великої війни мала відбутися менш, ніж через два місяці під Ляйпцигом.

Вихор воєнного протистояння ніс європейські армії під Ляйпциг, котив гармати, підштовхував у спину тисячі людей, на конях і тих, що йшли пішки, щоб у цьому вузлі історії вирішити майбутню долю континенту й привести до падіння імператора Наполеона. «Злий геній привидівся мені, – писав у спогадах на Ельбі покинутий усіма Наполеон, – і напро рокував мою загибель: пророцтво збулося під Ляйпцигом» [13, с. 410].

Капітан Фредро разом із штабом імператора прибув під Ляйпциг 14 жовтня 1813-го. І Наполеон, і зрештою й уся його Велика армія розуміли, що ця Битва народів матиме вирішальне значення для майбутньої політичної мапи Європи, визначить її поступ та історичні шляхи прийдешности. Імператор Франції прагнув вирішальної битви, щоб якнайшвидше розбити величезну армію цієї Шостої коаліції.

Разом із французами на цьому полі збиралися й армії Райнського союзу. Наполеон мав під своїм командуванням від ста шістдесяти до ста дев'ятдесяти тисяч солдатів, чотирнадцять тисяч кавалеристів, шість-сім сотень гармат. Навпроти стояла армія, яка налічувала триста шістдесят тисяч вояків і трохи менше, ніж у імператора Франції, гармат. Два десятки народів послали своїх синів у цей кривавий тан.

Ставши офіцером почесної гвардії Фредро міг зблизька спостерігати за імператором. Через багато літ у нашкіщованій галереї відомих людей – у «Портретах осіб, яких я знав особисто», драматург описував Бонапарта: «Він не[до]ладний мав вигляд верхи на коні, тяжко сидів у стременах. Капелюх наче становив із ним одне ціле, тож я здивувався, побачивши його вперше без капелюха. Він був трохи лисуватий, і це сильно змінювало його вираз обличчя, [яке було] наче вирізьблене з мармуру. Його руки здавалися мені надто короткими. Погляд з-під

повік був пронизливим» [12, с. 277]. Сама назва цих зарисовок історичних постатей, яких він зустрів на життєвих дорогах, є висловом його мистецького бачення світу, прагнення вловити те, що робить маляр, шкіцуючи контури обличчя, кількома штрихами олівця чи вугілля означає найважливіші найприкметніші риси людських характерів. Така традиція короткого літературного портрета має глибоке закорінення у французькій традиції конверсацій XVII – XVIII століть у приватних сальонах аристократичних родин. Бенедетта Кравері у книзі «Цивілізація конверсації» представляє становлення у Франції особливого типу сальонів, де нуртувало світське життя, проводилися політичні, літературні, загальномистецькі дискусії, де формувався високий стиль і культура усієї європейської аристократії й дипломатії від XVII – XVIII віків [1, pp. 180-188].

Відгуки цієї традиції конверсацій, інтелектуальних дискусій, змішаних із сальоновими традиціями, можна побачити не тільки у спогадах Александра Фредра «Три по три» про участь у війнах імператора Наполеона, чи у його комедіях, а й у атмосфері львівського дому Фредрів та у палаці в Беньковій Вишні від кінця 1830-х, особливе тривання-продовження такої традиції конверсацій в узвичаєності дворика на Хоруцизні до початків 1870-х років. Відлуння цих традицій продовжуватиметься й у будинку Шептицьких у Прилбичах, у невеличкому краківському «сальоні» Софії Шептицької 1870–1890-х років – доньки драматурга.

Замальовку – зовнішній опис-портрет Наполеона Бонапарта пера Александра Фредра, – доповнює Рене Франсуа де Шатобріян: «Характер Наполеона спотворила страшенна гордия і безупинна вдаваність»; він, як актор, грав ролю «самого себе; він не почував би себе героєм, не прибравши на себе вбрання героя. Дивна ця слабкість надає дивовижний правді його життя щось брехливе і двозначне». Імператор – «втілене владцтво», «тримався сухо; стриманість приборкувала його полум'яну уяву; він був людиною не слова, а діла, і не міг стерпіти в навколишньому світі щонайменшого вияву незалежності: муха, що пролетіла геть без його наказу, здавалася йому бунтаркою» [13, с. 413, 414]. Наполеон «втручався у все; розум його не знав відпочинку; думки його теж були,

можна сказати, в постійному збудженні. Бурхлива його натура не дозволяла йому діяти природно й послідовно; він рухався вперед ривками, стрибками, він накидався на світ і потрясав його; а коли світ змушував на себе чекати, він поривав зі світом; незбагненна людина, він умудрявся принижувати презирством найбільші свої подвиги й піднімати на недосяжну висоту підлі свої злочини...» [13, с. 415].

Автор «Три по три» – двадцятирічний Александер Фредро, капітан Великої армії Наполеона Бонапарта був одним із сотень тисяч, маленьким зубчатим коліщатком у цій великій машині війни, що мав передавати накази від ставки головнокомандувача-імператора, які запускали й спрямовували страшні жорна величезного молоха-млина. Ці жорна мололи держави й народи, армії й володарів, долі звичайних людей.

Уночі з 15 на 16 жовтня 1813 року, перед початком Битви народів, Фредро поспішав, везучи наказ до маршала Мармона, корпус якого був на півночі Ляйпцига. Одразу ж зранку, «після першого гарматного пострілу на бойовій лінії під Ляйпцигом», маршал «наказав нам двом [із другим офіцером. – І. Н.] що духу гнати з довіреними листами до імператора. «Коли я мчав від маршала Мармона, – снує свій спогад Фредро, – генерал Бертран [...] дав мені усне розпорядження. Застаю імператора, що ходить, заклавши руки за спину; неподалік від нього стояв батальйон молоді гвардії, трохи далі – чергові ескадрони. Я наблизився і сказав, що маю наказ повідомити, що чоло колони четвертого корпусу входить до Ляйпцига. “Четвертого?” – радше повторив він, ніж спитав. [...] Повертаюся, отожд до коня, якого пустив за фронтом згаданого батальйону, але тільки-но я обійшов ліве крило, гарматне ядро кладе трупом двох солдатів. [...] Один крок уперед і я став би третім» [12, с. 277].

Як відзнаку за доблесть і самопожертву польських жовнірів у цьому ударі державних потуг і народів імператор Наполеон надіслав маршальське берло князеві Юзефові Понятовському. Однак титул маршала Франції був і можливим натяком на те, що Польща незалежності не отримає.

Для Фредро гідним «пензля малярів» бачилася картина (на якій на другому плані він відводив місце і собі) – завершення першого

дня того великого побоїща. Його опис – ніби й справді опис картини: «На одному із таких постойв, а було це ввечері першого дня битви під Ляйпцигом, нашим очам відкрився прекрасний вид»: імператор Наполеон «у своєму сірячковому сурдугі стояв, повернувшись плечима до чималого вогнища. З навітряного боку – офіцери різних видів зброї. Віддалік, наче на чотирьох кутах, спішені стрільці кінної гвардії із гвинтівками на плечі немов підтримували демаркаційну лінію імператорського бівуаку. Щоразу, коли імператор сходив із коня в полі чи якомусь селі, негайно чотири гвардійці ставали на варті довкола і пересувалися завше на однаковій відстані в міру рухів Найяснішого володаря. Отож, стояв собі імператор Наполеон спиною до вогню і до мене обернений, перед ним за кілька кроків праворуч полонений генерал Мерфельдт у синьому австрійському генеральському сурдугі, у капелюсі з галуном і зеленим плюмажем. Поміж ним та імператором стояв генерал Коленкур без капелюха, у багато розшитому золотому мундирі, й наливав собі вина в срібний кубок. На невеликій відстані, в глибині, але ще у світлі вогнища, сходив із коня Неапольський король у своєму мальовничому, щоб не сказати театральному костюмі. [...] Натомість на краях тьмяного горизонту іноді ще зблискували гарматні постріли. Гарний то був образ...».

Коли наступного дня на полях бойовищ запала тиша. Наполеон відправив полоненого генерала Мерфельдта до противників, пропонуючи їм перемир'я. Однак отримав відповідь, що вже отепер жодних перемовин бути не може.

Третього дня – 18 жовтня – бої відновилися від раннього ранку. Фредро згадував про той день: «Мене послали повідомити Неапольського короля, щоб бригада молоді гвардії посилила князя Понятовського [...]. Я переїхав поза фронт кінної гвардії і ще якоїсь іншої батареї; з півгодини стояв поруч із королем, ядер там, отож, різного калібру не бракувало, а проте допіру минувши Імператора, який стояв біля вітряка, і розвертаючи коня в бік мого брата Северина, який командував черговими ескадронами, мало за це не поплатився. Гарматне ядро обтраскало мене болотом. Від того вітряка до гвардійської батареї, звідки я тільки но вернувся, був, певно, добрий гарматний

постріл, тож який бо великий простір, важко повірити, те ядро мало перелетіти, щоб за тридцять кроків позаду Наполеона пана Фредро мало що не зігнати зі світу. Виразно, не служило мені сусідство Великого Чоловіка». Можливо, що Фредро й не помітив, що ці прикрі пригоди, пов'язані із обстрілами, були наслідком цілеспрямованих бомбардувань імператорської ставки. Війна – це «перестрілки, атаки, й відступи – рубання направо й наліво, верхи й під конем...», але, як потім згадував Фредро, «смерть найближче мені в очі зазірала, звісно, від гарматного ядра [...] із чотирьох разів, кажу, всі трапилися не далі, як за п'ятдесят кроків від Наполеона...» [12, с. 59-60].

Того дня, коли загинули шістдесят тисяч вояків Великої армії й біля ста тисяч вояків коаліції, Александер проскакав із наказами й депешами «ціле поле битви в сльоту, в болоті й голоді» [12, с. 39-40]. Дощ над полями побоїщ ішов цілий той день і лиш надвечір почав вщухати.

Пам'ять драматурга зафіксувала й враження останнього дня Битви народів. 19 жовтня офіцери штабу «стояли під деревами, які алеями оточують місто. Ми чекали наказів – вслухаючись не в постріли, бо їх важко було розрізнити, а радше в ревучий гуркіт, який обтікав нас довкола. Вже тоді й сірий край знав, як ідуть справи. З крахом французької могутності зазнали краху сподівання поляків. Але ми вважали, що допіру під Ляйпцигом ми знову втрачаємо Батьківщину...» [12, с. 60]. Невдача Франції у Битві народів і справді ще на століття віддаляла мрію поляків про відродження Польської самостійної соборної держави...

Одна із мікродеталей опису демонструє, хто насправді є спусковим механізмом історії, який запускає у рух усіх подій: «Сумні наші розмови нещасних поляків у ляйпцигських алеях урвало гарматне ядро, яке зашуміло, наче хто вентиль самого пекла відкрутив, а потім заходилося між нами перевертатися [...]. Тієї миті [підполковник] Рейтан заволав: "Імператор сідає на коня!" Рушили й ми...» [12, с. 59]. Александер трохи забарився і після того ледь із кіньми не був притоптаний на переправі, у тлумі війська, що відступало з міста, гармат і коней. І через літа він означив одну зі своїх фобій: «...Нехай нікого не дивує, що я, скинутий юрбою в Березину і мало нею в Ляйпцигу не затоптаний, ненавиджу натовп» [12, с. 35].

За якийсь час міст через Ельстеру, через який вдалося переправитися Александрові з ординцем і кіньми, почали обстрілювати. Коли з'явився ворог, міст підірвали, відрізавши відступ із міста частинам французької армії, які не встигли із нього вийти. Тоді ж, переправляючись через річку, кілька разів поранений, загинув князь Юзеф Понятовський.

Етнопсихологію польської шляхти проєктує Фредро в історіософську візію Польщі та її долі: «Смерть князя Понятовського під Ляйпцигом осиротила польське військо в повному розумінні того слова. Полякам закидають, що вони неслухняні, що ними важко управляти. Мені здається, що дуже легко, аби лиш керувати з коня і з шаблею в руках. Ми більше до натхнення, ніж до розсудливості звикли прислухатися. Збираємо в одній особі всі наші вимоги, всі надії наші, у ній замикаємо всю справу – чинимо її неначе нашим фатумом». Князь Юзеф Понятовський, «був ідеалом польського вождя. Якби він на краю пекла гукнув: за мною, діти мої! – ми б пішли за ним у пекло» [12, с. 115-116, 120].

Замість маршала Понятовського командувачем було призначено генерала Сулковського. З Ляйпцига дороги війни тягнулися до Майнца.

Програш у битві під Ляйпцигом, небажання Наполеона чітко сформулювати своє бачення майбутнього Польської держави, утома від війни посилювала бродіння між поляками у Великій армії. Тінь *liberum veto* давньої Речі Посполитої почала зависати над військовою дисципліною. «Цемент у лавах кришився дедалі більше. Військо заходилося влаштовувати сеймові дискусії... Куди ми йдемо? – передавав Фредро думки тодішніх поляків у французькій армії. – Навіщо? Саксонський король є нашим герцогом; хто нас уповноважив воювати на боці французів, які тоді ще, коли могли, виявилися такими скупими бодай у тому, щоб дати надію на Польщу?.. Чи ми знову формуватимемо легіони, щоб потім переходити із рук до рук у ролі найманців? Чи знову в Санто-Домінго шукатимемо Вітчизни нашої? Французи завше кидають нас напризволяще, тим часом ми завжди до них горнемося. Герцогство наше перестане існувати саме по собі, коли його військо під чужинецьким небом, за чужі інтереси вигине дощенту...» [12, с. 118].

Сулковський намагаючись згасити незадоволення, дезертирство й навіть добровільну здачу у полон деяких польських жовнірів і офіцерів, поклявся, що за Райн із своїми частинами не піде. Бурхлива стріча генерала з імператором у Готі закінчилася відставкою Сулковського.

Наполеон зібрав офіцерів польського корпусу на спіткання. Фредро, як учасник тієї зустрічі занотував слова імператора Франції: «Мені не йдеться про вашу допомогу. Кілька тисяч поляків не переважають на терезах долі. Не думайте, що справа Франції програна. Фортуна – як коханка... сьогодні одного голубить, а завтра іншого [...]. Якщо ви від мене відступитеся, то цим миттю вирішите польське питання, і, може, назавжди. Якщо ви дотримаєте вірності французьким орлам, то неодмінно при укладенні миру ваша присутність спонукатиме до того, щоби про вас не забули». Промова імператора була гострою, він вживав найбрутальніші лексичні звороти, вирази, «питомі набруднішим кордегардіям». І лише, як запевняв Фредро, «інстинкт чести, вкорінений у польських серцях, не дозволяв покинути союзників у лиху годину й утримував під [французькими] прапорами залишки нашого війська». Він нарікав через багато літ після тих подій, що «мало нас і наші заслуги Великий Наполеон цінував» [12, с. 119-120].

Через два дні відбулася битва під Ганав. У цьому бойовиську смерть промайнула за п'ять від імператора. Загинула тоді його улюблена кобила. Наполеон ще виграв цю битву, але його історія наближалася до завершення.

Александр Фредро часто згадував і порівнював миті збігу доль двох особистостей: імператора Наполеона та його, тоді ще двадцятиоднорічного офіцера Наполеонівської армії. «Вісімнадцятого лютого 1814 року їхав верхи на білому коні чоловік середнього віку, трохи огрядний, у застібнутому аж під шию сіряковому сурдуді, у дворогому капелюсі без жодних ознак, окрім малої триколірної стрічки. Позаду, на певній відстані, другий, значно молодший, також у сурдуді, але темно-зеленому, також у капелюсі без ознак, згорблений так само, як перший, а може й більше, – верхи на дерешуватому коні [...]» [12, с. 38]. Цим другим був він, Фредро. Дорота Сівіцька наголошує, що Фредро (зо-

крема в цьому епізоді) «розбиває романтичну конструкцію героїчного героя і ґрунтований на цьому спосіб оповідання історії. Він чинить це з позиції людини, яка це бачила, але сама була [ніби] невидимою, що стояла десь поруч із Наполеоном, але Великою Історією не врахованою; вона – свідок, демаскатор романтичної візії подій» [9, s. 222].

Париж боронився кілька днів поспіль, але встояти не було сили. Підходи до столиці обороняли й польські частини. Австрійські, російські і пруські війська ввійшли у столицю 31 березня 1814 року.

Усі ці дні, коли історія Європи вирішувалася між Фонтенбльо і Парижем, Александр Фредро був у тому центрі подій.

Він відчував, що із закінченням епохи Наполеона, закінчується його юність. У його думках і серці ще літами залишалися спогади й роздуми про переживання його спільних митей в історії – поруч із Наполеоном Бонапартом, великим полководцем, імператором Франції. «...Я упродовж останніх кампаній брав участь у всіх битвах, при яких бував сам імператор, але й грівся з ним не раз при одному вогнищі... що-правда це траплялося рідко. Імператор нечасто бівакував... що-правда, розкладене для імператора вогнище було більшим, набагато більшим, ніж зазвичай бувають похідні вогнища... що-правда я завжди ставав на тому боці, куди вітер гнав дим, ба навіть найчастіше, між нами кажучи імператор повертався плечима до вогню, а отже й до мене, до того ж іноді розводив убік поли, щоби краще зігрітися» [12, с. 38].

Прийде ще час для підсумків і через роки Фредро даватиме й гірку характеристику вислідів участі поляків у війнах Наполеона, які, незважаючи на важкий військовий труд, пролиту кров, піт і звитягу, не принесли Польщі визволення.

В остаточному акті про зречення імператора один із параграфів стосувався поляків, які були в армії Наполеона. Вони переходили під командування царя Александра І. Усі офіцери, які не захотіли б залишатися на службі, могли повертатися додому.

Після цієї угоди уже колишнього імператора Франції із Австрією, Прусією та Російською імперією про його відречення від влади і виїзд на острів Ельбу, підписаної у палаці Фонтенбльо під Парижем 14 квітня 1814 року, «штабні офіцери-поляки вирушили з полком поль-

ських уланів гвардії до Сен-Дені, де й решта нашого війська зібралася під командуванням генерала Вінцентія Красінського. Там ми з невимовною огидою перейшли під російську владу. Великий Князь Константін став верховним головнокомандувачем польської армії». До Сен-Дені приїхав із Парижа цар Александр I Батьковбивця, щоб «перейняти в фактичне посідання військо, яке представляє Польщу все ще вбрану в назву Герцогства Варшавського, ми стояли в шеренгах тихо і похмуро» [12, с. 283, 47].

Дозвіл на виїзд додому Фредро отримав 2 червня, однак виїхав аж у другій половині місяця. Ще було прощання з бойовими побратимами, прощання з Парижем, містом, у яке він повертатиметься сюди ще багато разів.

У 1872 році у вірші «Pro memoria» мистець коротко й поетично викладає свою історію зустрічей із імператором:

Wyjechaliśmy razem nie z równych pobudek,
Napoleon na Elbę, ja prosto do Rudek [5, s. 133].

Узагальнюючи наративні стратегії оповідки в «Три по три» Д. Сівіцька слушно зауважує, що спогади, які «оповідають про поразки і виклики історії, в яких А. Фредро брав участь, освоює їх стилем жартівливої, легкої, гумористично-іронічної літературній оповіді», переплітаючи їх розповідями і про історичні постаті (як Наполеона) не тільки з власною історією, але й інших, хоча й реальних, але звичайних людей. [9, с. 226].

Драматург мав багато літ, щоб обдумати, підсумувати й робити узагальнення боротьби за відновлення Речі Посполитої під французькими імператорськими орлами. Й через роки у нього пробивається скептицизм щодо Бонапарта: «Із крахом французької могутності зазнали краху сподівання поляків. [...] Ми не знали, що Наполеон завжди найлегше погоджувався на умову повернення її [Польщі. – І. Н.] в потрійне ярмо неволі. Пекельна облудо! Диявольська політико! Стільки жертвовності, стільки крові пролито за надії, які у глибині душі він не збирався сповнити. Він [Наполеон. – І. Н.] обплутав нас тим Гер-

цогством Варшавським, тим саксонським королем, і коли вже позбавив нас усякої самостійности, то був завжди готовий розпорядитися нами, як мертвою своєю власністю. Біда тій людині, чия доля залежить від іншого, але двічі біда нації, залежній від інтересу іншої нації» [12, с. 35].

У спогадах «Три по три» перед Фредром стояло творче завдання щодо представлення Наполеона: побачити велику людину у масштабній панорамі історії, у тих найважливіших її моментах, коли промінь найваговитіших подій крізь призму постійної динамічної зміни фокусується в одній точці часу і простору, відтворити цю мить історії. Окрім мемуарів самих полководців, державців, сухих і покvapливих документів-розпоряджень у політичних і воєнних діях і подіях, важливими є й спогади тих, хто оточував цих владців у різні, зокрема й переломні для історії миті їхнього життя і чину.

Образ імператора Франції Наполеона Бонапарта в творчості Александра Фредра є цікавим взірцем образотворення історичної особи в європейській художній літературі ХІХ століття. Фредро був одним із ординарців Наполеона в 1813–1814 роках. «Три по три» – особиста пам'ятка і свідчення і Фредрового світогляду, закоріненого у шляхетську минувшину, в історію польської боротьби за незалежність у складі французької імператорської армії. Ці спогади є важливим джерелом про взаємини польського офіцерського корпусу французької армії та самого імператора, його ставлення до незалежності Польщі.

Постать Наполеона у спогадах Фредра – не історичний документ. Це радше художній образ, ґрунтований на особистих спостереженнях і узагальненнях драматурга, його суб'єктивний літературно-мистецький портрет. Образ імператора Франції у спогадах А. Фредра творчо конструється із кількох перспектив: жанрових особливостей гавенди, фрагментарності і розкиданості описів у наративній тканині твору, наближеності до усної оповіді – з одного боку та опис, сказати б, «жестів повсякденної поведінки» у бойових умовах і в час відпочинку, у взаєминах і перемовинах із польським офіцерським проводом про долю Польщі. Попри таку жанрово обумовлену фрагментарність драматург досягає особливої цілісності образу Наполеона, сказати б, величі у малості та, інколи, проявів повсякденного у величі в історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Craveri, B. (2006). *La civiltà della conversazione*. Milano: Adelphi.
2. Dąbrowska, A. (2023). Afirmacja życia w pamiętniku – gawędzie żołnierskiej „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry. *Studia Filologiczne*, 36, 21–42.
3. Dąbrowska, A. (2023). Pamięć, pamiętanie, zapominanie dzieciństwa w „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry. *Porównania*, 1(33), 122–143.
4. Fredro, A. (1976). *Pisma wszystkie* (Vol. 14: *Korespondencja*). Warszawa: PIW.
5. Fredro, A. (1962). Pro memoria. In A. Fredro, *Pisma wszystkie* (Vol. 12, pp. 133–134). Warszawa: PIW.
6. Gołębowska, J. (2019). Pamiętnik „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry – dzieło literackie czy źródło historyczne? *Kultura i Historia*, 35, 12–24.
7. Górski, K. (1976). Uwagi o książce Aleksandra Fredry „Trzy po trzy”. *Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza*, 11, 25–41.
8. Lasocka, B. (2001). Aleksander Fredro. *Drogi Życia*. Warszawa: Errata.
9. Siwicka, D. (1994). Napoleon tyłem odwrócony. W: J. Kolbuszewski (Ed.), *Księga w dwusetną rocznicę urodzin Aleksandra Fredry* (pp. 221–228). Wrocław: Oficyna Wydawnicza „Sudety”.
10. Siwicka, D. (1993). Oko w oko z trzy po trzy. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 2, 5–18.
11. Zakrzewski, B. (1977). O napoleonizmie Fredry. *Pamiętnik Literacki*, 2, 3–20.
12. Фредро, А. (2013). *Сім мішків гречаної вовни. Спогади про Наполеонівську епоху* (А. Павлишин, пер. з пол.). Львів: Журнал “І”.
13. Шатобріян, Ф. Р. (2014). *Замогильні записки* (В. Верховень, пер. з франц.). Харків: Фоліо.

REFERENCES

1. Craveri, B. (2006). *La civiltà della conversazione*. Milano: Adelphi. [in Italian]
2. Dąbrowska, A. (2023). Afirmacja życia w pamiętniku – gawędzie żołnierskiej „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry. *Studia Filologiczne*, 36, 21–42. [in Polish]
3. Dąbrowska, A. (2023). Pamięć, pamiętanie, zapominanie dzieciństwa w „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry. *Porównania*, 1(33), 122–143. [in Polish]
4. Fredro, A. (1976). *Pisma wszystkie* (Vol. 14: *Korespondencja*). Warszawa: PIW. [in Polish]
5. Fredro, A. (1962). Pro memoria. In A. Fredro, *Pisma wszystkie* (Vol. 12, pp. 133–134). Warszawa: PIW. [in Polish]

-
6. Gołębiewska, J. (2019). Pamiętnik „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry – dzieło literackie czy źródło historyczne? *Kultura i Historia*, 35, 12–24. [in Polish]
 7. Górski, K. (1976). Uwagi o książce Aleksandra Fredry „Trzy po trzy”. *Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza*, 11, 25–41. [in Polish]
 8. Lasocka, B. (2001). *Aleksander Fredro. Drogi Życia*. Warszawa: Errata. [in Polish]
 9. Siwicka, D. (1994). Napoleon tyłem odwrócony. In J. Kolbuszewski (Ed.), *Księga w dwusetną rocznicę urodzin Aleksandra Fredry* (pp. 221–228). Wrocław: Oficyna Wydawnicza „Sudety”. [in Polish]
 10. Siwicka, D. (1993). Oko w oko z trzy po trzy. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 2, 5–18. [in Polish]
 11. Zakrzewski, B. (1977). O napoleonizmie Fredry. *Pamiętnik Literacki*, 2, 3–20. [in Polish]
 12. Fredro, A. (2013). *Sim mishkiv hrechanoi vovny. Spohady pro Napolionivsku epokhu* (A. Pavlyshyn, per. z pol.). Lviv: Zhurnal “Yi”. [in Ukrainian]
 13. Shatobriian, F. R. (2014). *Zamohylni zapysky* (V. Verkhoven, per. z frants.). Kharkiv: Folio. [in Ukrainian]